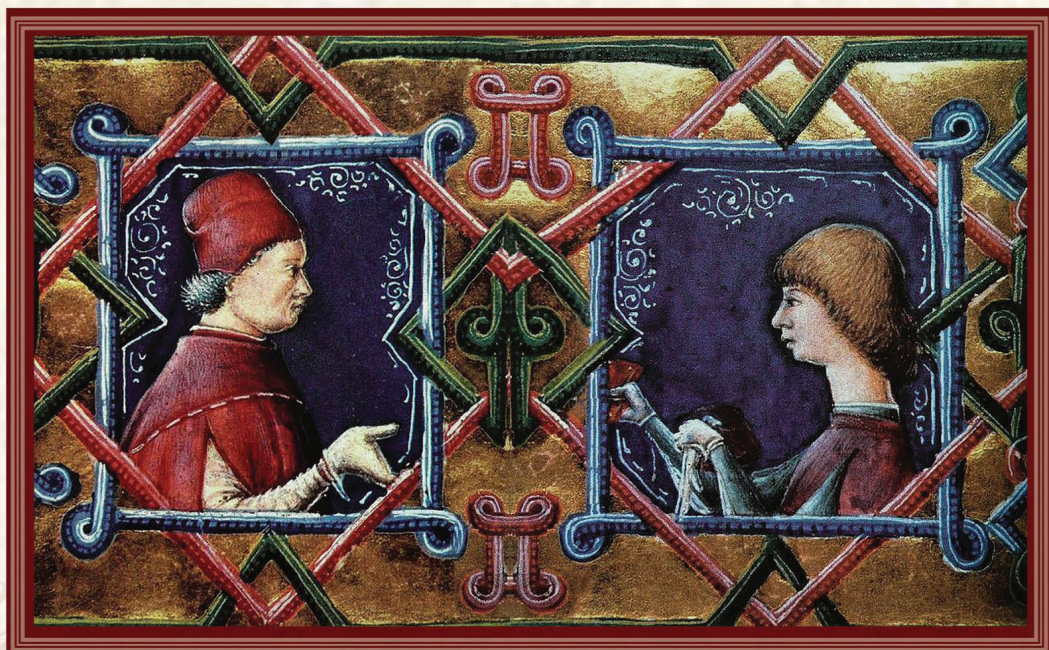

JANUS PANNONIUS, VITÉZ JÁNOS ÉS A HUMANISTA HAGYOMÁNY TOVÁBBÉLÉSE (1450–1630)

Szerkesztette

BAJÁKI RITA
SZILÁGYI EMŐKE RITA

Janus Pannonius, Vitéz János
és a humanista hagyomány
továbbélése
(1450–1630)

Szerkesztette

BAJÁKI RITA
SZILÁGYI EMŐKE RITA

reciti
Budapest
2023

A kötet megjelenését a
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete
támogatta

A borítón Janus Pannonius és Vitéz János (állítólagos) képmása
a Plautus-kódex (ÖNB Cod. 111.) címlapján (Ferrara, 1465)

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X
ISBN 978 615 6255 86 0
978 615 6255 87 7 (pdf)

Kiadja a Reciti,
HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

A cseh nyelvű kora újkori szlovák irodalom humanista forrásai

A 16. század folyamán a humanista műveltséganyag bekerült mind a protestáns, mind a katolikus iskolákba, ahol tág teret adtak a klasszikus műveltség és irodalom oktatásának. Ennek köszönhetően a kora újkori értelmiségiek már nagyon korán találkoztak a humanista szerzők műveivel, amelyeket iskolai előmenetelük során megismertek, és a későbbiekben mintául és példaanyagként használtak fel saját szövegeik megalkotása során. Nem volt ez másként azokkal a szlávajkú protestáns lelkészekkel sem, akiknek egy része Magyarországon született és a helyi iskolákban, majd többnyire a wittenbergi egyetemen nyerte el kiképzését, másik része viszont a fehérhegyi csatát követően cseh és morva száműzötként érkezett Alsó- és Felső-Magyarországra. E lelkészek a hivatásuk gyakorlásához kapcsolódó műveikben, így a nagy számban, főként a trencsényi nyomdában kiadott prédikációs füzetekben meglepően sokszor használnak fel a reneszánsz és a humanizmus időszakában alkotó szerzőktől vett, részben attribuíált, részben hivatkozás nélkül átemelt idézeteket.

Ettől a lelkészi csoporttól az 1637–1711 közötti időszakban huszonegy alkalmi prédikációs nyomtatvány jelent meg, amelyekben huszonkilenc halálesettel kapcsolatos negyvenegy biblikus cseh nyelvű halotti prédikáció olvasható. E gyászbeszéd-korpuszban hivatkozásra került Giovanni Boccaccio (Wolfius), Aeneas Sylvius Piccolomini (Kalinka, Chalupka), Juan Luis Vives (Wolfius), Erasmus (Lochmann, Wolfius), Conrad Celtis (Chalupka), Giovanni Antonio Campani (Krman), Polydorus Vergilius (Krman), Baptista Mantuanus (Ján Hodik), Philippe de Commynes (Stephanides), Marcellus Palingenius Stellatus (Jonáš Hodik)

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

és Jacobus Augustus Thuanus (Sapor).¹ Jelen tanulmányomban a humanista műveltséganyag jelenlétét és felhasználását e gazdag anyagból mindössze két biblikus cseh nyelvű halotti prédikációban mutatom be.

Jakub Stephanides Přibislavský 1635-ben a mindössze két és fél évesen, himlőben elhunyt Anna Bočeková fölött tartott halotti prédikációt, amelyet az 1639-ben a Boček család több gyermekének halálára kiadott gyűjtemény második beszédeként jelentettek meg.² A prédikáció alapigéjéül a Bölcsesség könyvéből választott vers alapján mutatja be,³ hogy nem a földi évek száma határozza meg a tökéletesség mértékét. A proposíció is e gondolatból bomlik ki: gyorsan, de üdvözítően és boldogan ragadja el a halál a kisgyermekeket. A magyarázat e kijelentés három körülményét tisztázza: kik a kegyelmesen elragadott személyek, miért vitetnek el ilyen gyorsasággal, és milyen vigasztalást nyújt az Úristen a szomorkodó hátramaradottaknak. A prédikációban található nem kevés világi összetevőt arra használja fel a prédikátor, hogy szemléltesse, a gyermekként meghalt keresztény híveknek nagy a nyeresége, hiszen haláluk által megszabadulnak az istentelen világgal, a fáradhatatlan sátánnal és a saját erkölcstelen testi vágyaikkal való küzdelemtől.

Az istentelen világ erkölcstelenségének elítélésére először Szent Ágostont idézi, némileg átalakítva az eredeti citációt. Az idézet Stephanidesnél olvasható formája („...nullum scelus coram Deo tam abominabile est, quam de praeteritis gaudere et exultare”) azt jelenti, hogy a legnagyobb becstelenség az elmúltaknak örülni és örvendezni, és ebből a mulandó dolgok iránti ragaszkodás bűne bontható ki. Az Ágoston-idézet szabatos formája azonban nem az elmúlt dolgokra, hanem a régi *bűnökre* való visszaemlékezést marasztalja el („...praeterita peccata unicuique nostrum reminiscendo”). Az ókeresztény egyházatyák műveiből vett idézetek filológiai állapota persze gyakran több mint kétséges ezekben a prédikációkban, hiszen forrásuk sokszor nem az autopszia, hanem egy korábbi prédikáció vagy egy pasztorációs segédkönyv kiaknázásán alapulnak. De ebben az esetben akár Stephanides szándékos változtatására is gondolhatunk, hiszen a búcsúzta-

1 Zárójelben mindig a prédikátorok neve. A felsorolt szerzőkre a következő prédikációk hivatkoznak: Boccaccio: RMNy 1799 (3). sz.; Piccolomini: RMNy 2244, 2395. sz.; Vives: RMNy 1798 (3), 1800 (3). sz.; Erasmus: RMNy 1705 (2), 1798 (3). sz.; Celtis: RMNy 2802 (1). sz.; Campani: RMK II, 2224. sz.; Polydorus Vergilius: RMK II, 2224. sz.; Baptista Mantuanus: RMNy 1799 (1). sz.; Commynes: RMNy 1799 (2). sz.; Palingenius: RMNy 2192 (1). sz.; Thuanus: RMNy 2155. sz.

2 RMNy 1799 (2).

3 Bölcs 4, 7–15.

4 PL 40, 1050.

tott kislány esetében nemigen lehetett releváns a korábban elkövetett bűnei fölötti tetszelgést előhozni.

Az erkölcstelen vágyakkal kapcsolatban Stephanides Szent Beda atyának tulajdonítja azt a mondást, amely szerint hiába járjuk az Úr útjait, mégis bűnökkel bírunk („in viis Domini ambulabas, et tamen peccatum habebas”). Ez azonban eredetileg Szent Ágostontól való megfogalmazás, az *Enarrationes in Psalmos*ban olvasható, a 118. zsoltárt magyarázó 2. sermóban.⁵ Beda Venerabilis ezt a Szent Ágoston-helyet idézte a Rómabéliekhez írott levél saját maga összeállította kommentárjaiban (cap. 8). Az attribúciós tévesztésben – szemben az előző esettel – nyilván nincs okunk Stephanides szándékosságára gondolni.

Amint az idézett példából is látható, Stephanides filológiai pontossága nem épp megkérdőjelezhetetlen, azonban csak ezután következik még valódi melléfogása. Szerinte Philipp Melanchthon írta meg kommentárjában azt a történetet, hogy amikor 1483-ban Lajos francia király megbetegedett, valóságos megszállottsággal kérte az orvosát, Jacobus Cotteriuust, hogy maradjon mellette, és szorgalmasan próbálja ki rajta a gyógyítás minden lehetséges eszközét. E Melanchthon-idézet fellelésére sok időt szántunk, hiszen végső soron hihető, hogy a Carion-féle világkrónika általa kommentált, jegyzetelt és kiegészített szövegében említést nyernének XI. Lajos francia király (1461–1483) halálának körülményei. Nem sikerült azonban találnunk egyetlen olyan edíciót sem, akár a német, akár a latin nyelvű változatok közül, amely tartalmazta volna a királynak és orvosának történetét. A rejtély persze mégis tisztázhatónak bizonyult, de nem éppen Stephanides erudíciójának előnyére. Egészen egyszerűen az történt ugyanis, hogy Stephanides a közelebről ismeretlen közvetlen forrásában alaposan félreértette a Philippus keresztnévet. A 16–17. század humanista protestáns kultúrájában általánosan elterjedt szokás, hogy e keresztnévvel Melanchthonra utalnak. Ebben az esetben azonban bizonyosan nem órála van szó, hanem Philippus Cominaeus avagy Philippe de Commines (1447–1511) francia emlékirótól, XI. Lajos udvari emberéről, akinek visszaemlékezései 1524-ben láttak először napvilágot nyomtatásban francia nyelven. A 17. században már latin fordítás is rendelkezésre állott, Caspar Barthius munkája (*Commemorationum rerum gestarum dictarumque Ludovici undecimi et Caroli octavi regum Franciae libri octo*). Ez az a mű, amelyben a 6. könyv 12. fejezete részletesen elmeséli XI. Lajos utolsó hónapjait, orvosától való függését és kiszolgáltatottságát.⁶ Stephanides nyilván nem látta maga ezt a szö-

5 PL 37, 1506.

6 Philippe de COMMINES, *Commemorationum rerum gestarum dictarumque Ludovici undecimi et Caroli octavi regum Franciae libri octo*, ford. Caspar BARTHIUS (Frankfurt, 1629), 421–422.

veghelyet, olyannyira nem, hogy még az arra mutató forráshivatkozást is alaposan félreértette. Ha ismerte volna magát a történeti munkát, további remek ötleteket meríthetett volna a „communis moriendi necessitas”, vagyis a halál elkerülhetetlen szükségessége melletti érveihez, hiszen XI. Lajosról az is kiderül Commines szövegéből, hogy egész életében betegesen rettegett még a halál szó említésétől is, és udvartartásának tagjai csak jóval tapintatosabb megfogalmazásokkal utalhattak a király szerint brutálisan és elviselhetetlenül kegyetlen jelenségre. A prédikáció gondolatmenetét végül a halál egyetemességének részletezésével zárja, amelynek érzékeltetésére továbbra is nagy számú világi, főként klasszikus antik forrásanyagot használ fel. Stephanides célja ezzel, hogy a himlőben elhunyt kislány szüleit vigasztalja a felfoghatatlan veszteséget.

1704-ben adták ki Zsolnán az 1711 előtti utolsó biblikus cseh nyelvű magyarországi halotti prédikációt, amit a nyomdatulajdonos ifj. Ján Dadan fölött mondott el Daniel Krman.⁷ A beszéd bevezetésében már előkerül a prédikáció alapgondolata: az Isten emlékezetébe, mint valamilyen könyvbe, be vannak írva azok nevei, akik tusakodtak lelki ellenfeleikkel. A textusul választott szentírási hely⁸ is célzás az evangélikus egyház nehéz helyzetére, és intés az olykor a meghátrálást választó közösség számára, hogy tartsanak ki az egyedüli üdvöztető hit mellett.

Krman prédikációja a búcsúztatott nyomdász kapcsán részint tárgyául választja a könyvírás és könyvterjesztés mesterségét, részint pedig kidolgozásában és apparátusában szemlélteti azokat a lehetőségeket, amelyek egy kiterjedt könyvtárban biztosan eligazodó írástudó számára nyitva állnak mint a korabeli könyvműveltség legtagabb keretei. Már a prédikáció *prooemium*ában Cicero Hortensiusról mondott sorait („lumen et ornamentum reipublicae”),⁹ majd ifjabb Plinius szavait („vir optimus, et inter praecipue saeculi ornamenta numerandus”)¹⁰ vonatkoztatja a nyomdászra, majd a tipográfia túlbecsülhetetlen értékű mesterségét dicséri. A kor értelmisége számára referencia értékű nevezetes nyomdászok nevét sorolja, akik városuk nagy tisztelettel rendelkező díszeként neveződnek meg. Aldus Manutius Velencének, a Frobenius-műhely Bázelnak, a Plantin-tipográfia Antwerpennek szerzett maradandó hírnevet és dicsőséget. A nagyérdemű halott tudós humanistaként való színrevitele a 15. századi humanista püspök, Giovanni Antonio Campani (1429–1477) idézésével folytatódik („Imprimit illa die, quantum non scribitur anno”). A Bessarion bíboros és Pomponio Leto köréhez

7 RMK II, 2224.

8 Jel 3, 5.

9 *Pro Milone* 37.

10 Ep. 8,12,1.

tartozó Campani mondása elmaradhatatlanul ismétlődő toposza a könyvnyomtatás értékével foglalkozó kora újkori irodalomnak.

Maga a prédikáció is úgy épül fel, hogy a könyvek előállításával és használatával kapcsolatos exemplumok kivételes bőséggel árasztják el a lapokat. Egy Aventinus-hivatkozás nevezi meg az alexandriai könyvtár tekercseinek tételszámát, Thomas Lansius tübingeni professzor nevezetes konzultációgyűjteményéből (*Consultatio de principatu inter provincias Europae*)¹¹ idéződik fel a jegyzőkönyvet vezető XII. Lajos francia király.¹² Értessülünk az e kontextusból elmaradhatatlan V. (Nagylelkű) Alfonz aragóniai király könyvszeretetéről,¹³ és természetesen az sem meglepő, hogy Polydorus Vergilius (1470 k.–1555) a mesterségek eredetéről szóló összefoglalója (*De inventoribus rerum*) nyomán szóba kerülnek a könyvnyomtatás feltalálójának személye körüli viták. Az idősebb Plinius *Naturalis historiájának prooemiumából* (17, 1) még az a mondás is előkerül, amely a könyveket felbecsülhetetlen kincstárnak nevezi; Plinius ezt a minden tekintetben ismeretlen Domitius Pisónak tulajdonítja.

Természetesen lebírhatatlan nehézséget okozott volna a könyvnyomtatásról és a könyvnyomtatókról tartani meg az egész prédikációt, így ezek a tárgyi vonatkozások csupán bűvópatakként kerülnek időről időre felszínre. A prédikációjában felhasznált kiterjedt világi forrásanyaggal Krman érzékeltetni akarta, hogy a Dadan-féle nyomda felékesítette Zsolna városát, és ezáltal a könyvnyomtatásról híres városok közé tette besorolhatóvá. A nyomdászt, Dadant olyan személyként jellemzi a prédikátor, aki noha sosem hagyta el a hazáját, a szláv nyelv mellett a latin, a német, a magyar, a görög és a héber nyelvet is jól ismerte. Mindez nem lehetett egészen kivételes dolog, hiszen az északi területeken magyarok, németek és szlávok éltek együtt változó nemzetiségi arányokban, a több kultúra és tradíció regionális együttélése pedig újfajta igényeket támasztott, amelyeknek könyvnyomtatási szükségleteit a nyomda megpróbálta kielégíteni.

Összegzésül elmondható, hogy mindkét halotti prédikáció bővelkedik a világi forrásanyagban, és a humanista műveltség a szöveg gondolatmenetének fontos

11 KECSKEMÉTI Gábor, „Szónoki gyakorlat a magyar vitézségről a leuveni egyetemen”, in *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály és mások, 2 köt., 1:61–68 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 61.

12 Krman lapszámhivatkozásából kitűnik, hogy nem az 1613. évi első kiadást használta. Elképzelhető, hogy az 1626. évi, tübingeni harmadik kiadás feküdt előtte. A *Pro Gallia* elmondott szónoklatból felidézett exemplum az érdemes cselekedeteket feljegyző királyról e kiadásban olvasható a 245–246. lapon.

13 KECSKEMÉTI Gábor, „Alapítók (A trójai menekülés motívumainak hazai ismeretéhez)”, in *Septuagesimo anno humanissime peracto: Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára*, szerk. HORVÁTH Zita, Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio philosophica, tom. IX, fasc. 4, 101–118 (Miskolc: Miskolci Egyetem, 2004), 108–109.

építőeleme. Stephanides prédikációjában a Philippe de Commines francia emlékirótól átvett történet az isteni akaratba belenyugodni nem tudó, bűnös embert példázza, aki a földi élethez való kétségbeesett ragaszkodásával az ellentéte mindazoknak a kicsiny gyermekeknek, akik nagyon hamar visszatérnek a Teremtőjükhöz; Krman beszédében a Giovanni Antonio Campanitól és Polydorus Vergiliustól kölcsönzött idézetek a könyvnyomtatás, s ezáltal a keresztény műveltség fontosságát méltató citációk sorába illeszkednek. A prédikátorok széles körű, olykor meglepően tágas erudíciója olyan leleményes exemplumhasználat alapjait veti meg, amelyben az adott diskurzusrenden belül szokatlan összetevők is a normatív üzenet közvetítésének koncepciózusan megválasztott eszközeivé válnak. Krman szövege az egyetlen olyan halotti prédikáció az 1711-et megelőző magyarországi nyomtatványok közül, amelyben a gondolatmenetet lábjegyzetek kísérik. Ezek a jegyzetek az eruditus humanista és filológiai művekhez hasonlóan, az ott kialakított rövidítési és technikai rendnek megfelelően, latin nyelven utalnak a felhasznált szakirodalomra. A hivatkozások legnagyobb hányada a 17. század végi wittenbergi ortodox lutheranizmus vezető tekintélyeinek exegetikai, dogmatikai és polemikus műveire vonatkozik, de a humanista műveltséganyag is szakszerű hivatkozásra kerül. Innét tudható például, hogy Johannes Rosinus (1551–1626) népszerű régiségtanát Friedrich Hildebrand (1626–1688) átdolgozásában használta a szerző,¹⁴ de Daniel Georg Morhof (1639–1691) *Polyhistor litterarius*a is járt a kezében.

14 A nordhauseni, majd merseburgi iskolamester Hildebrandnak eddig csak Cornelius Nepos-kiadása került szóba a hazai szakirodalomban, a Balog György fordításának alapjául szolgáló kiadás kérdése kapcsán, lásd KECSKEMÉTI Gábor, szerk., *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. BARTÓK István és mások, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Régi magyar prózai emlékek 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 730.